

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΟΥ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝ ΝΤΟΡΑΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ Κ. ΝΟΥΛΗΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ

1954

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ Κ.Τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Ο ΨΥΧΑΡΗΣ ΚΑΙ Ο ΧΡΟΝΟΣ

Ὁ καιρὸς ποὺ πέρασε ἀπὸ τότε ποὺ γιὰ πρώτη φορά κήρυξε τὸ πολυσήμαντο «πιστεύω» τοῦ Ὁ Ψυχάρης μᾶς ἐπιτρέπει τὴν ὅσο γίνεται στοχαστικότερη καὶ συνακόλουθα ἀντικειμενικότερη ἐξέταση τοῦ ἔργου του καὶ τῆς ἐπιρροῆς του. Ἄν ἀναδιφήσουμε τὸν ἔντυπο λόγο, τὶς ἡμερίδες, τὰ περιοδικά, τὰ φυλλάδια, τὰ κάθε λογῆς δημοσιεύματα τῆς περασμένης καὶ τῆς προπερασμένης γενιᾶς, θ' ἀπομείνουμε μὲ τ' αὐτιά δεινὰ ταλαιπωρημένα ἀπὸ τὸν πάταγο τῆς ἀντιλογίας.

Ὁ Ψυχάρης μῆτε τὴ δημοτικὴ, βέβαια, ἀνακάλυψε μῆτε τὸ ζήτημα τοῦ δημοτικισμοῦ πρῶτος αὐτὸς ὄρθωσε. Ὁ δημοτικισμὸς, περισσότερο σὰ γλωσσικὴ μορφή καὶ πολὺ λιγότερο σὰν ἰδέα εἶταν μιὰ πραγματικότητα ἀπὸ τὰ στερνὰ βυζαντινὰ χρόνια καὶ πέρα, ἂν ὄχι νωρίτερα. Μέσα στὴ σκλαβιά ἔγινε καὶ ἰδέα. Ὁ Σοφιανός, ὁ Σκουφός, ὁ Μηνιάτης, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κρητικῆς ἀνθοφορίας τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ αἰῶνα, οἱ ποιητὲς τῶν «Ἀνθέων εὐλαβείας» τοῦ 1708 εἶταν συνειδητοὶ ὁπαδοὶ τῆς ζωντανῆς, λαϊκῆς γλώσσας. Ὑστερα ὁ Σολωμὸς καὶ ὁ κύκλος του. Οἱ προσολωμικοί, οἱ μετασολωμικοί. Μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι, στὸ πείσμα κάθε ἀντίρρησης, πῶς τὰ Ἴονια νησιά τὸ γλωσσικὸ ζήτημα δὲν τὸ ζήσανε μὲ τὸν τρόπο ποὺ τὸ ἔζησε ἡ ἄλλη Ἑλλάδα. Ὁ ἑπτανησιακὸς γλωσσισμὸς εἶταν στενὰ «δασκαλιστικὸς» καὶ χωρὶς βαθιὲς ρίζες, καὶ χωρὶς πλατύτερες ἐπιδράσεις. Τὰ Γιάννινα, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶταν ἕνα κέντρο καλλιέργειας τοῦ δημοτικοῦ λόγου — καὶ μάλιστα στὸ πρόσωπο τοῦ Βηλαρά, ποὺ εἶταν ἕνας τολμηρὸς μεταρρυθμιστής. Κι ὅταν στήσουμε μπρὸς μας τὸ Βηλαρά, φυσικὸ εἶναι ταπεινότερη κατὰ μέγεθος νὰ βροῦμε τὴν ἀποκοτιά τοῦ Ψυχάρη.

Τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη ἔκαμαν ἐπίκαιρο καί, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀναπόφευχτο τρία δεδομένα: ἡ ἀνάγκη ν' ἀξιοποιηθεῖ ἡ ζωντανὴ πνευματικὴ παράδοση, εἴτε δημοτικὸ τραγούδι εἴτε κρητικὴ ἀναγέννηση εἴτε ἑπτανησιακὴ λογοτεχνία λεγόταν ἡ ἀνάγκη νὰ πολεμηθεῖ μὲ ριζικὰ μέσα ἡ στέρφα προγονολατρεία, ἡ στενοκέφαλη προσήλωση σὲ ἄχαρα κι ἄζωα γλωσσικὰ σχήματα, δηλαδὴ ὁ «σχολαστικισμὸς» στὴ χειρότερη μορφή του· κ' ἡ ἀνάγκη νὰ

δοθεῖ βαθύτερο περιεχόμενο στὸ δημοτικισμὸ καὶ νὰ γίνῃ τούτος ἡ ἔκφραση μιᾶς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς, γενικότερα, ἀναδιάρθρωσης. Ὁ Ψυχάρης δὲν ἀνακάλυψε τίποτε. Αὐτὸ εἶναι βέβαιο. Μὰ κι ἄλλο τόσο βέβαιο εἶναι, πῶς σὲ μιὰ ἱστορικὴ στιγμή, τὴ στιγμή ποὺ οἱ παλιὲς σκουριασμένες δυνάμεις προετοίμαζαν τὴν κατασχυνὴ τοῦ Ἑνεήντα ἑφτά, αὐτὸς σὰν ἔθνικὴ συνείδηση, σὰ συνείδηση λευτεριάς καὶ ἀλήθειας, ἔνωσε τὸ κακὸ ποὺ ἐρχόταν, καὶ βγήκε στὴ μέση καὶ φώναξε καὶ πάσκισε νὰ τὸ ξυπνήσῃ τὸ Ἔθνος. Νὰ τὸ ξυπνήσῃ, ὡστόσο, δὲν τὸ κατάφερε. Ἡ φωνὴ του βρήκε ἀνταπόκριση μονάχα στὶς ψυχὲς τῶν λιγοστῶν φωτισμένων. Τὸ Ἑνεήντα ἑφτά, αὐτὴ ἡ σύντομη τραγωδία τῆς «πτωχαλαζονείας» καὶ τῆς κουφονοίας, ἔκλεισε τὸν κύκλο τῆς παρακμῆς. Ὑστερότερα τοῦ ἡ πολιτικὴ Ἀνόρθωση πραγμάτωσεν ἐκεῖνο, ποὺ εἶχε στοχασθεῖ ὁ Ψυχάρης: ξύπνησε τὸ Ἔθνος, τὸ προετοίμασε, τὸ ἔριξε στοὺς νικηφόρους ἀγῶνες.

Ὁ Ψυχάρης θυμᾶται πάντα τὸ μεγάλο λόγο τοῦ Σολωμοῦ: «Μήγαρις ἔχω ἄλλο στὸ νοῦ μου, πάρεξ' ἐλευθερία καὶ γλώσσα;». Καὶ προσθέτει ὁ ἴδιος: «Ἐνα ἔθνος φαίνεται ἔθνος καὶ δείχνει πῶς ξαίρει πρόοδο καὶ πολιτισμὸ, μονάχα σὰν κάμη γλώσσα δική του καὶ καταλάβῃ τί ἀξίζει ἡ ἔθνικὴ, ἡ δημοτικὴ του γλώσσα. Ὁ στρατὸς εἶναι ποὺ θὰ τὰ σιάξῃ ὄλα. Ποιοὺς πολεμοῦμε; Τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς δασκάλους· ὁ στρατὸς θὰ διώξῃ τοὺς Τούρκους κι ὅταν τοὺς διώξῃ καὶ μεγαλώσῃ τὸ βασίλειο, θὰ μεγαλώσουνε οἱ ἰδέες κι ὁ νοῦς θὰ ὑψωθῇ». Αὐτὰ ἀπὸ «Τὸ ταξίδι μου». Καὶ τοῦτα: «Ἄχι νὰ τὸ διοῦνε τὰ μάτια μας καμιά μέρα! Τρέμει ἡ καρδιά μου, μονάχα ποὺ τὸ συλλογιόμῃ. Πότες, πότες θὰ γίνῃ; Πότες θὰ βρεθοῦνε ὄλα τὰ δέρφια μαζί; Πότες θὰ φιλοξενήσῃ ἡ δύστυχη μάννα ὄλα τῆς τὰ παιδιά; Ὅσο ἔχουνε τὸν ξένο καὶ δουλέβουνε, πρέπει νὰ τὰ λυπούμαστε σὰν τὰ ὄρφανὰ· εἶναι σ' ἐξορία καὶ θλίψη. Καλὴ πατρίδα, νὰ τοὺς λέμε. Καλὴ πατρίδα, παιδιά!».

Καθὼς ὁ Κοραΐς, ἔτσι κι ὁ Ψυχάρης πιστεύει, πῶς ὁ λαὸς πρέπει νὰ κερδίσει τὴ γλώσσα του, τὴ δική του τὴ γλώσσα, μιὰ γλώσσα ποὺ νὰ τὴ νιώθει σύριζα καὶ στὴν καρδιά καὶ στὸ νοῦ· πῶς τὸ ἔθνος πρέπει νὰ γίνῃ ἀξιο τῆς λευτεριάς του, γιὰ νὰ μπορέ-

σει καὶ νὰ τὴν ἀποχτήσῃ. Κ' ἐπίσης καθὼς γιὰ τὸν Κοραῖ, ἔτσι καὶ γιὰ τὸν Ψυχάρη τὸ ζήτημα δὲν εἶναι στενὰ γλωσσικό· ἢ γλώσσα δὲν εἶναι αὐτοσκοπός. Εἶναι ζήτημα ἐθνικῆς ἀποκατάστασης καὶ πολιτιστικῆς ἀνύψωσης. Ξεκίνησανε περίπου ἀπὸ τὴν ἴδια ἀφειτηρία κ' οἱ δυό. Καί, παρὰ τὰ ἐπιφανόμενα, στὸ ἴδιο καταλήξανε τέρμα: σὲ μιὰ γλώσσα φτιαχτή. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ Κοραῖς, πολεμώντας τὴν ἀρχαίζουσα, συντέλεσε στὴ δημιουργία μιᾶς γραφικῆς ὑπὲρ — ἢ ὑπὸ —, κατὰ τὶς περιστάσεις, καθαρεύουσας, ὁ Ψυχάρης ἔφτιαξε τὴν ὑπερδημοτική. Πραγματοποίησε κ' οἱ δυό, ἀστόχησαν στὴν ἐφαρμογή. Πολὺ περισσότερο ὁ Κοραῖς, πολὺ λιγότερο ὁ Ψυχάρης. Φταίξιμο τοῦ Κοραῖ ἔϊταν, πού δὲν κατόρθωσε νὰ ξεκαθαρίσῃ μέσα τοῦ ὄλο τὸ κατακάθι τῆς ἀρχαίζουσας, δηλαδή τὸ κατακάθι τοῦ σχολαστικισμοῦ καὶ τοῦ δασκαλισμοῦ τοῦ φταίξιμο τοῦ Ψυχάρη, πού ἀφέθηκε στὸ γλωσσοπλαστικό του ἐνστικτο, λησμονώντας συνάμα, πὼς ἡ ἐπιστήμη τῆ γλώσσα τὴ σπουδάζει, δηλαδή τὴν ταξινομεῖ καὶ τὴν ἐρμηνεύει, μὰ δὲν τὴν κατασκευάζει. Βάζω κανόνα δὲ σημαίνει, πὼς συμμαζεύω μὲ τὸ ζόρι μέσα στὴ μάντρα του καὶ τὶς λέξεις πού δὲν τοῦ ἀνήκουν. Ὁ νόμος τῆς ἀναλογίας εἶναι νόμος πού ἀπορέει ἀπὸ τὴ συντελεσμένη ἤδη πραγματικότητα, ὄχι ἀπὸ τὴ θεωρία. Τίποτε, τέλος, δὲ γίνεται α priori στὴ γλώσσα. Ὁ Ψυχάρης αὐτό, παρὰ τὴν ἐπιστημονικὴ του σοφία, τὸ λησμονοῦσε στὴν πράξη πολὺ συχνά.

Μὰ δὲν πρέπει καὶ τοῦτο νὰ παρασιωπηθεῖ, πού εἰπώθηκε καὶ ξαναεἰπώθηκε καὶ φαίνεται νὰ εἶναι μιὰ δεινὴ κατηγορία, ἐνῶ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀλήθεια γυμνὴ κι αὐτάγγελτη: ὁ Ψυχάρης νομοθετοῦσε ἀπὸ μακριά· ἢ ἐπαφή του μὲ τὸ ζωντανὸ λαὸ καὶ τὴ γλώσσα του εἶταν πολὺ χαλαρὴ· μέσα στὴ μνήμη του ζούσαν μονάχα τὰ πολιτικά, ἰδιωματικά σὲ πολλές μορφές τους, τῶν παιδιάτικων χρόνων τοῦ ζούσαν τὰ δημοτικὰ κείμενα, τὰ παλιά, πού ὀλοένα κι ἀφθονότερα ἔφερνε στοὺς καιρούς του στὸ φῶς ἢ φιλέρευνη δίψα τῶν ἱστοριοδιφῶν τύπου Σάθα καὶ τύπου Légrand καὶ τῶν λαογράφων, μέγας τους ἀρχηγός ὁ Ν. Γ. Πολίτης· ζούσαν καὶ τ' ἀποθησαυρισμένα στὰ σημειωματάρια του, ἀπὸ δῶ κι ἀπὸ κεῖ, ἀπὸ προσωπικὲς ἐπαφές κι ἀπὸ ἔμμεσες, γραπτές ἢ προφορικές, ἐπικουρίες λεξίδια καὶ φρασίδια. Κατὰ τ' ἄλλα, μέσα στὸ σπίτι του, μὲ τοὺς ἀνθρώπους του, μὲ τοὺς περισσότερους ξένους του, μιλοῦσε γαλλικά. Κ' οἱ δυὸ γυναῖκες του εἶταν γαλλίδες· ἢ πρώτη μάλιστα μὲ ὄνομα μέγιστο στὴ γαλλικὴ πνευματικὴ ζωὴ, τ' ὄνομα ἐνός ἀπαράμιλλου στυλίστα, τοῦ Renan· τὰ παιδιά του ἔζησαν καὶ πέθαναν γιὰ τὴ Γαλλία. Ὅσο περνούσαν τὰ

χρόνια, ὀλοένα καὶ περισσότερο ξέκοβε ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ γλωσσικὴ πραγματικότητα.

Τὸν θυμοῦμαι τὴ στερνὴ φορά, πού ταξίδεψε στὴν Ἀθήνα, κάμποσα χρόνια προτοῦ πεθάνει. Θυμοῦμαι ἀκόμη μὲ πόση λαχτάρα ἐμεῖς οἱ νέοι τῆς ἐποχῆς προσμένανε νὰ τὸν ἀντικρύσουμε, νὰ τὸν ἀκούσουμε καὶ στὶς δημόσιες καὶ στὶς ἰδιωτικὲς ὀμιλίες του. Ἐφύγαμε ἀπὸ σιμά του ἀπογοητευμένοι—ἐγὼ ἴσως ὁ αἰώνια δύσπιστος πολὺ περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Εἶδαμε ἕνα Ψυχάρη ζεστό, ἐγκάρδιο, κοουβεντιαστή, καθὼς δείχνεται καὶ στὰ βιβλία του. Μὰ κ' ἕνα Ψυχάρη, πού προσπαθοῦσε ἀπογνωσμένα νὰ μιλήσῃ τὴ γλώσσα πού εἶχε φτιάξει· πού σταματοῦσε καὶ στοχαζόταν, πὼς νὰ τὸ πεῖ τὸ καθετί· καὶ πού μιλοῦσε, τέλος, μὲ ἀφθαστὴ ἀνεση τὰ ὠραιότερα γαλλικά καὶ μὲ φανερὴ στενοχώρια τὰ ἑλληνικά. Ὁ τόπος του εἶταν προπαγανδιστικός· προπαγάνδιζε τὴ δημοτικὴ, ἀνάμεσα στοὺς δημοτικιστὲς, καὶ μέσα στὴν Ἀθήνα, πού εἶχε κάμει τὸ κήρυγμά του ζωὴ καὶ πού εἶχε προσφέρει στὸ δημοτικισμὸ ποιητὲς, πεζογράφους καὶ κείμενα, πού στέκουν ἀκόμη καὶ θὰ στέκουν γιὰ πολὺ, ἂν ὄχι γιὰ πάντα, ριζιμιὰ λιθάρια στὴ νεότερη πνευματικὴ μας παράδοση. Ἀνήκω στοὺς ἀνθρώπους, πού, μόλις ὀσφρανθοῦν προπαγάνδα, πού μόλις ὀσφρανθοῦν πολιτικὴ σκοπιμότητα, ἐξοργίζονται. Μοῦ εἶναι μισητὲς οἱ προσχεδιασμένες ἀλήθειες. Αὐτοὶ οἱ βιασμοί, πού ὄσοι τοὺς ἐπιχειροῦν δείχνουν πὼς ὑποτιμοῦν, ἂν ὄχι τίποτες ἄλλο, τὴ στοιχειώδη σου νοημοσύνη. Ἀποστρέφομαι τοὺς δογματισμούς. Θέλω νὰ βρῶ μόνος μου τὴν ἀλήθεια μου, ὅπου κι ὅπως τὴ βρῶ· καὶ τὴν ἀλήθεια μου ποτὲ δὲ στοχαζομαι νὰ τὴν ἐπιβάλλω, μ' ὅποιον τρόπο, στὸν ἄλλο. Μπορεῖ καὶ νάναί μιὰ μορφή παραφροσύνης τοῦτο· μὰ δὲ μπορῶ νὰ φερθῶ διαφορετικά. Ἔτσι, καὶ τὸν Ψυχάρη τὸν εἶδα σὰν ἕνα δογματικὸ κ' ἕνα ἀνεξέλιχτο. Ἐμεινε στὰ 1888. Ἰσαμε τὴ στερνὴ του στιγμὴ. Εἶταν ἕνα γλωσσικὸ ἀπολίθωμα πιά. Ὁ καθαρευουσιάνος τῆς δημοτικῆς. Ἔτσι τὸν εἶδα.

Λοιπόν, τί εἶταν ἐκεῖνο πού δὲν εἶχε πετύχει στὸν Ψυχάρη; Ὁχι, βέβαια, τὸ κήρυγμά του. Τὸ γλωσσικὸ του ὑπόδειγμα. Ὁ Ψυχάρης εἶταν πλασμένος πολεμιστὴς. Εἶταν ἕνας πολὺ ζωντανὸς ἀνθρώπος. Παρὰ τὴν τόσο ἀξιοπρόσεχτη ἐπιστημονικὴ του ἀποσκευὴ, εἶταν κ' ἕνας «δυνάμει», μόνον «δυνάμει», καλλιτέχνης, δηλαδή ἕνας ἀνθρώπος πού δὲ ζεῖ μόνον μὲ τὸ νοῦ· πού ζεῖ καὶ μὲ τὴν παρόρμηση. Ἀγαποῦσε τὴ ζωὴ, ἐνιωθε τὴ φυσικὴ ὀμορφιά, ἐνιωθε τὸ στίχο, τὸν ἦχο, τὸ χρῶμα. Ἀγαποῦσε τὸ «χιούμορ», τὴ φανταχτερὴ συνομιλία, ἀντιδρούσε κιόλας στὰ περιστατικά καὶ στοὺς

ἄλλους ἀνθρώπους μὲ βιαιότητα. Εἶταν ὀργίλος, ἐκρηκτικός. Θὰ μπορούσε νὰ κάμει πολιτικὴ μ' ἀρκετὴ ἴσως εὐστοχία, γιατί ἤξερε νὰ μοιράζει τοὺς ἀνθρώπους σὲ ὀπαδοὺς καὶ σὲ ἀπόβλητους. Μετροῦσε, τουλάχιστο φαινομενικά, γιατί δὲν τοῦ ἔλειπε ἢ πιὸ κοφτερὴ ἐξυπνάδα, τοὺς γύρω του μὲ τὸν πήχη τῆς ἀφοσίωσης πού τοῦ ἔδειχναν. Ὅσοι μπορούσαν νὰ τοῦ ἀφοσιωθοῦν τυφλά γινόνταν μονομιᾶς πολὺ μεγάλοι· ἔπαιρναν κάτι ἀπὸ τὸ δικό του μεγαλεῖο· ἔτσι, στοὺς πρώτους καιροὺς τοῦ «Νουμᾶ» εἶδαμε νὰ ὑπερυψώνονται ἀπὸ τὸν Ψυχάρη μετριότατοι πεζογράφοι καὶ ποιητές, μόνο καὶ μόνο, γιατί δὲν τοῦ ἀντιμιλούσαν σὲ τίποτε. Κ' εἶταν, ἀνάμεσα τους, κάποιοι πού τὸ ψυχαρικὸ χρίσμα τὸ ἐπιζητούσαν, γιὰ νὰ σταδιοδρομήσουν οἱ ἄμοιροι στὴν πνευματικὴ μας ζωὴ, κάτι Παρρορίτηδες, νὰ ποῦμε. Ἐδιάβασε πολλὰ κείμενα τότε ὁ κόσμος, πού ἄλλη ἀξία δὲν εἶχαν ἀπὸ τὴ δημοτικιστικὴ τους ὀρθοδοξία. Ἐκαναν τέχνη μὲ μόνη τὴ γλῶσσα. Μέγιστο σφάλμα.

Πολλὲς φορές ἀναρωτήθηκα: εἶναι ἢ δὲν εἶναι τεχνίτης τοῦ λόγου ὁ Ψυχάρης; Ὑπάρχουν κείμενά του πού μὲ συγκινοῦν βαθιά. Μερικά μου ἀρέσουν κιόλας. «Τὸ ταξίδι μου» ἔχει σελίδες περίφημες. Ἡ «Ζωὴ κι ἀγάπη στὴ μοναξιά». Ἡ «Ἀγνή», ἐκεῖνη ἢ ἀνάπτυξη τοῦ πένθιμου ἐμβατήριου τοῦ Chorin. Ὑπάρχουν μερικὲς ἱστορίες στὸν τόμο πού ἐπιγράφεται «Στὸν Ἰσκιο τοῦ πλατάνου», πού θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν διηγήματα. Ὁ Ψυχάρης ὑποτιλοφορεῖ τὸν τόμο: «Δεκαπέντε διηγήματα». Δὲν εἶναι κανένα. Τί συμβαίνει; Ὁ Ψυχάρης εἶναι ἀποτυχημένη ἀπόπειρα διηγηματογράφου ἢ πεζογράφου. Τὴν ἔφεσὴ του τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας χαντάκωναν πάντα τὰ ἴδια δαιμόνια. Εἶχε λησμονήσει, πῶς ὁ καλλιτέχνης, ὅταν γράφει, τὴ γραμματικὴ δὲν τὴ συλλογιέται. Τὴν ἔχει μέσα του. Ὁ Ψυχάρης τὴ συλλογιόταν. Κι ὄχι μονάχα τὴ γραμματικὴ· μὰ καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα καὶ τοὺς γλωσσικούς του ἐχθρούς. Ἐπειτα εἶναι φοβερὰ πλατειαστικός στὸ λόγο του. Σοῦ κόβεται ἢ ἀνάσα νὰ τὸν παρακολουθεῖς. Δὲ σοῦ προσφέρει τὴ χαρὰ τῆς ἀνάγνωσης. Ὅλοένα σκοντάφτεις. Ἰκανοποιεῖ μονάχα τὴν περιέργεια. Ποτέ, ἀκόμη καὶ στὸ «Ταξίδι μου» δὲν ἀπολησμονιέσαι στὶς σελίδες του, δὲ νιώθεις αὐτὸ τὸ μυστικὸ καὶ τὸ ἀνεξήγητο, πού εἶναι ἢ μαγεία τοῦ λόγου, αὐτὸ πού σ' αἰχμαλωτίζει, στὸν Παπαδιαμάντη, συνειδητότατο, παρὰ τὴ φαινομενικὴ του ἀφέλεια, καλλιτέχνη. Καὶ δὲν εἶναι μονάχα τὰ γλωσσικά· εἶναι καὶ τ' ἄλλα, τὰ οὐσιαστικά παραπατήματα· στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του «Στὸν Ἰσκιο τοῦ πλατάνου», σελίδα 3, γράφει: «...τὰ περίφημα τᾶθλα πού κατάφερε ὁ γιὸς τοῦ Δία καὶ

τῆς Ἀλκμήνης, ὁ γιὸς Ἡρακλῆς». Θὰ ἔπρεπε ὁ Ψυχάρης (!) νὰ ξαίρει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς λέξεις: ὁ ᾄθλος, τὸ ᾄθλον. Θὰ ἔπρεπε νὰ κόψει τὸ χέρι του παρὰ νὰ γράψει: «σὲ τέτοιου βράγκου [gang] ἀρραβωνιαστικό». Αὐτός, πού κατηγοροῦσε τὴν καθαρεύουσα, πῶς εἶταν μεταγλωττισμένη ἀπὸ τὰ γαλλικὰ ἢ τὰ γερμανικά. Κ' ἔγραφε ὁ ἴδιος μ π α ρ ρ ι κ ᾶ ν τ ε ς, γιὰ νὰ μὴ γράψει ὀδοφράγματα· κ' ἔγραφε κ λ ο ὀ μ π ι [club]· κ' ἔγραφε γ α ζ ἔ τ τ α κ' ἔφημερίδα] καὶ γ α ζ ε τ τ α τ ζ ἦ δ ε ς· κ' ἔγραφε διαβαστήρι [ἀναγνωστήριο]· κ' ἔγραφε «στὸ τέλος ρουφοῦσε ὀχτακόσιους καφέδες καὶ ρακιά δυόμισυ μιλλιούνια»· καὶ κεῖνα τὰ «τόντις»· καὶ κεῖνα τὰ «Αἰσκύλος» καὶ «μπαξεβάνης» καὶ «ἀχτιδιές» καὶ «Παναθηναίωνε» καὶ «Παρθενός» καὶ «βνωμοσύνες», «ἐγδίκησεις», «γδικιωμούς», «ἔγδοσες»· καὶ τὸν «Ὀρφέ» καὶ τὴ «διεύτυση» καὶ τὴν «ὄχτρητα» καὶ τὴ γενικὴ τοῦ πληθυντικοῦ χωρὶς ν (τῶν «Ἀνατολικῶ γλωσσῶ» ἢ «τῶ Μουσῶ»)· καὶ τίς «συβουλές» καὶ τὸ «συφέρο» καὶ τὸ «συφωνῶ» καὶ τίς «λεφτομέρειες» καὶ τὴν «ἀντρέσσα» καὶ τὸ «ἀκατάλαβητο» καὶ τὴ «λαδοεικόνα». Τὰ κείμενα τοῦ Ψυχάρη εἶναι γεμάτα «ἠχηρὰ παρόμοια». Ὀλωσδιόλου ἀντίθετα, ἢ ὀρθογραφία του εἶναι σὲ πολλὰ ὑπερσυντηρητικὴ. Κρατεῖ τὴν ὑπογεγραμμένη, τὴ δασεῖα στὸ ρ ἢ τὴν ψιλὴ καὶ τὴ δασεῖα στὰ δυὸ ρ. Ἐνῶ, πάλι, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, γράφει φωνητικά «Ἐβρώπη», «Στάβρος», «ἀφτό», «χειροτερέβω» κλπ. Ἀκόμη κ' ἡ οἰκειότητα τοῦ ὕφους του καταναίνει στὸ τέλος ἀξιοκατάκριτη ὑπερβολή.

Ὡστόσο, καὶ μ' ὄλα τ' ἀνάποδα καὶ τὰ παρδαλά του, ὁ λόγος τοῦ Ψυχάρη ἀσκεῖ ἓνα εἶδος γοητείας· ὅσο τὸν διαβάζεις, ὅσο μπαίνεις στὸ κλίμα του, ὅσο κόβεις τοὺς δεσμούς σου μὲ τοὺς ἄλλους κι ἀπομονώνεσαι σὲ κεῖνο πού εἶναι εἰδικὰ ὁ Ψυχάρης, τόσο πιὸ ζεστὰ καὶ πιὸ ἀνετανώθεις τὸν ἑαυτό σου. Ἐχεις νὰ κάμεις μὲ μιὰ ψυχὴ ἀναφλογισμένη ἀπὸ πίστη κι ὄρμη. Ὁ Ψυχάρης πιστεύει στὴν ὑπόθεση τῆς γλῶσσας, εἶναι ἀδιάλλαχτος καὶ φανατικός. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀνεξήγητο, πού ἔχει ὄλα τὰ ἐλαττώματα τῶν φανατικῶν. Οἱ ἐπαναστάσεις αὐτοκαταστρέφονται πάντα ἀπὸ τίς ὑπερβολές τους. Μὰ τὸ ρῶτημα εἶναι: ἓνας συντηρητικὸς Ψυχάρης, ἓνας μετριοπαθὴς γλωσσολόγος, πού θ' ἀναλάβαινε νὰ ὑποστηρίξει, μὲ πάθος ἔστω βαθί, μὰ καὶ μὲ ἄλλη τόση νηφαλιότητα τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, θὰ ὠφελοῦσε περισσότερο ἢ λιγότερο; Νομίζω, λιγότερο. Γιατί ὁ Ψυχάρης μὲ τὸ χαρακτήρα του, μὲ τὸν τρόπο του, μὲ τὸν πάταγό του ἔφερε τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὴν ἀμεση ἐπικαιρότητα, κ' ἔκαμε πολλοὺς νὰ τὸ ζήσουν, εἴτε θετικὰ εἴτε ἀρνητικά, μὲ ψυχὴ καὶ μὲ νοῦ. Χωρὶς τὸν Ψυχάρη μπορεῖ καὶ νὰ βρισκόμαστε ἀκόμη στὸν ἀστερισμὸ

τοῦ πιὸ ἀχαρου καὶ πιὸ διαβρωτικοῦ δασκαλισμοῦ. Βέβαια, ὁ δασκαλισμὸς δὲν ἔχει πεθάνει. Φορὲς φορὲς μάλιστα σηκώνει, κούφιος καθὼς εἶναι καὶ ματαιόδοξος, θρασύτατα τὸ κεφάλι του. Μὰ ὅ,τι πιὰ κι ἂν προσπαθήσει, σὲ σπουδαία ἐπιβίωση δὲ μπορεῖ νὰ ἐλπίζει. Ὁ Ψυχάρης εἶναι βέβαιο, πὼς πλούτισε τὴν ὄπλοθήκη τῶν καθαρευουσιάνων μὲ πολλὰ ἀντεπιχειρήματα κ' ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ πολλὰς παρωδίες, ὄχι ἀδικαιολόγητες. Μὰ τοῦ ἔμεινε τὸ μέγιστο ἐπιχείρημα: ἡ ὀρθὴ τοποθέτηση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, ἡ ἀλήθεια τῆς ζωντανῆς γλώσσας. Πάλαιψε μὲ τὴν ὑπερδημοτικὴ του γιὰ τὴ δημοτικὴ. Ἡ ὑπερδημοτικὴ του πέθανε. Ἡ δημοτικὴ ζεῖ καὶ βασιλεύει. Αὐτὸ τουλάχιστο μᾶς ἔχει καὶ ἀποδείξει καὶ ἐπικυρώσει ὁ χρόνος.

Τὴ γλώσσα τοῦ Ψυχάρη, ἀτόφια κι ἀνάλλαξη, δὲν τὴν ἔγραψε κανεὶς. Οἱ πιστότεροι ὄπαδοὶ του εἶχαν τὴν αἵρεση μέσα στὶς φλέβες τους. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς πού ἀπαρτίζουν τὴν ὀνομασμένη «ἀγγλικὴ σχολή», κοντύτερα του βρισκόταν ὁ Πάλλης, ὁ Λέκας ὁ Ἀρβανίτης. Ἡ μετάφρασή του τῆς «Ἰλιάδας» ἢ ἡ μετάφρασή του τοῦ «Κύκλωπα» ἢ τοῦ «Φάλσταφ» καὶ τοῦ «Ἐμποροῦ τῆς Βενετίας» τοῦ Σαίξπηρ εἶναι τὰ ψυχαικότερα ἔργα του. Τὰ πρωτότυπά του, παράδειγμα ὁ θαυμάσιος ἐκείνος «Μπρουσός», ἀπιστοῦν κατὰ κάποιο ποσοστὸ στὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ δασκάλου. Ὁ πεζὸς λόγος τοῦ Βλαστοῦ, πού εἶταν ὁ τραχύτερος ἐκπρόσωπος τῆς «ἀγγλικῆς σχολῆς», καὶ μάλιστα τὰ «Κριτικὰ ταξίδια» του, ὀλοένα καὶ λιγότερο θυμίζουν Ψυχάρη. Ὁ Ἑφταλιώτης εἶναι ὁ ἀναιμικότερος ψυχαικὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς. Κι ὡστόσο, βρισκόμαστε ἀκόμη στὴν πρώτη ζώνη ἐπιρροῆς τοῦ Ψυχάρη. Συνομήλικοι, συμμαχητές, ἐπιστήθιοι φίλοι, κήρυκες τῆς ἴδιας ἀλήθειας. Ἡ διαφορὰ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς «Νησιώτικες ἱστορίες», νὰ ποῦμε, καὶ στὰ διηγήματα τοῦ τόμου «Στὸν Ἰσκιο τοῦ πλατάνου» δὲν εἶναι μόνο διαφορὰ ὕφους καὶ καλλιτεχνικῆς ἰδιοσυγκρασίας: εἶναι καὶ διαφορὰ γλώσσας. Εἶναι ἄλλη ἢ γλώσσα τοῦ Ψυχάρη, ἄλλη ἢ γλώσσα τοῦ Ἑφταλιώτη. Κι ὅταν αὐτοί, οἱ συναίματοι, οἱ ἀδερφοποιοί, νιώθουν, πὼς δὲν εἶναι ὄλα τὰ ψυχαικὰ, γιὰ νὰ εἰπωθοῦν, γιὰ νὰ γραφτοῦν, γιὰ νὰ ζήσουν, πὼς ὑπάρχουν πολλὰ πού μόνο σ' ἂν κατορθώματα ἀκαλαισθησίας: μποροῦν νὰ λογαριαστοῦν, τί θὰ πρέπει νὰ κάμουν οἱ ἄλλοι; Καὶ μάλιστα οἱ δημοτικιστὲς τῆς Ἀθήνας, πού ζοῦν τὴ γλώσσα ἀμεσότερα κ' αἰσθάνονται βαθύτερο τὸν ἀντίλαλο τῆς καινοτομίας; Γεγονὸς εἶναι, πὼς ἀπὸ τοὺς στερνοὺς τούτους, τοὺς δημοτικιστὲς τῆς Ἀθήνας, οἱ λιγότερο δημιουργικοί, οἱ λιγότερο προσωπικοί κ' οἱ λιγότερο καλαίσθητοι ἀκόλουθοι ἀπὸ σιμότερα τὸν Ψυ-

χάρη. Οἱ ἄλλοι τὸν χειροκροτοῦν καὶ τοῦ ἀπιστοῦν. Μέγα παράδειγμα ὁ Παλαμάς. Καὶ μὲ τὰ δυὸ του πλεμόνια διαδηλώνει τὴν ψυχαικὴ του πίστη καὶ συνάμα ἐξακολουθεῖ νὰ γράφει στὴν καθαρεύουσα καὶ μὲ τὴ δική του καλαισθησία νὰ διευθετεῖ τὸ δημοτικὸ του λόγο. Στὰ 1895, ἑπτὰ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Ταξιδιοῦ», ὁ Κωστής Παλαμάς τυπώνει στὴν «Ἐστία» ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο «Ψυχάρης», γραμμένο στὴν ὑπερκαθαρεύουσα. Τὸ ἄρθρο, ξανατυπωμένο, στὰ 1913, στὰ «Πρῶτα κριτικά», ἀρχίζει κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Ὁ κ. Ψυχάρης, ὁ διακεκριμένος καθηγητὴς τῆς Σχολῆς τῶν Ἀνωτέρων Σπουδῶν εἰς τὰ Παρίσια καὶ ἀντιδημοτικώτατος, ἂν δὲν ἀπατώμαι, εἰς τὴν Ἑλλάδα συγγραφεὺς τοῦ δημοτικώτατου «Ταξιδιοῦ», ἐτύπωσε κατ' αὐτὰς νέον ἔργον περὶ Ἑλλάδος (Autour de la Grèce) εἰς τοῦ γνωστοῦ ἐκδότου Κάλμαν Λεβύ». Καὶ τελειώνει κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Κάποια πνεύματα, ὡς τὸ τοῦ κ. Ψυχάρη, ὁμοιάζουν πρὸς κάποια δένδρα πολυμερῆ καὶ ποικίλως χρησιμα: ἕκαστος παραλαμβάνει ἐξ αὐτῶν καὶ χρησιμοποιεῖ ὅ,τι χρειάζεται: τῶν ἀποτελούντων αὐτὰ στοιχείων ἢ σημασίας καὶ ἡ ἐνέργεια διαφοροτρόπως βαθμολογεῖται. Ἀλλὰ τοῦ πολυμεροῦς δένδρου τὸ κάλλος δὲν καταμερίζεται, εἶναι ἓν, καὶ πάντες ἀγαποῦν καὶ σέβονται τὸ δένδρον, ὀλόκληρον». Πολλὰ ἔχει νὰ προσέξει ὁ ἀναγνώστης σὲ τοῦτα τὰ δυὸ ἀποσπάσματα. Καὶ πρῶτα πρῶτα τὸ λεπτότατο «χιοῦμορ» τοῦ Παλαμά: ἀντιδημοτικώτατο ὀνομάζει τὸν Ψυχάρη: δημοτικώτατο τὸ «Ταξίδι». Νομίζω, πὼς τὸ νόημα τοῦ «δημοτικώτατου» εἶναι διαφοροῦμενο: ἀφήνει νὰ νοηθεῖ, πὼς μπορεῖ μὲ τὰ καμώματά του νὰ ἔχει γίνει ὁ συγγραφεὺς ἀντιδημοτικὸς: πολὺ ἀγαπητὸ ὅμως ἔγινε τὸ βιβλίον του μὲ τὴν ὁμορφιά του: ἀφήνει νὰ νοηθεῖ καὶ πὼς σὲ δημοτικώτατη γλώσσα εἶναι τὸ «Ταξίδι» γραμμένο. Ἀπαράμιλλο εἶναι καὶ κείνο τὸ «ἂν δὲν ἀπατώμαι», κατόρθωμα παιγνιδιάρικης πονηρίας καὶ σκοπιμότητος. Νὰ τοῦ ποῦμε τὴν ἀλήθεια τοῦ Ψυχάρη, μὰ καὶ νὰ μὴν τοῦ χαλάσουμε τὴν καρδιά. Καὶ νὰ τοῦ ποῦμε καὶ μιὰ δευτέρη βαρυσήμαντη ἀλήθεια στὸ τέλος: πὼς εἶναι βέβαια πολὺ σπουδαῖος, μὰ ὄχι καὶ σ' ὄλα του ἀξιωματικὸς. Μποροῦμε νὰ πάρουμε ἀπὸ τὸ παράδειγμά του κι ἀπὸ τὸ ἔργο του ὅ,τι πιὸ πολὺ μᾶς ταιριάζει κι ὅ,τι πιὸ πολὺ θεωροῦμε βιώσιμο. Ὁξύτατος κριτικὸς νοὺς ὁ Παλαμάς, παρὰ τὰ πυκνὰ ἀστοχήματά του, εἶδε τὴν ἀλήθεια. Εἶδε πὼς αὐτὸς ὁ πολτὸς τῆς ψυχαικῆς γλώσσας ἤθελε ξεκαθάρισμα. Ἐτσι ἔπλασε τὴ δική του δημοτικὴ, συμφωνότερη πρὸς τὸ γλωσσικὸ αἶσθημα τοῦ ἔθνους, μιὰ δημοτικὴ πού συχνότατα δὲ θυμίζει καθόλου τὴν ψυχαικὴ ἀδιαλλαξία. Βέβαια, ὑπάρχουν καὶ στὸ ἔργο τοῦ Παλαμά ἀκαλαίσθητες λέξεις ἢ φράσεις: μὰ δὲ χρῶ-

στιοῦνται σὲ ψυχαρική ἐπίδραση ἄλλωστε, κι ὁ Ψυχάρης, κάποτε κάποτε, καὶ μὲ τὴν ἀδιαλλαξία του, μᾶς δείχνεται χαριτωμένος, ὄχι ἀποκρουστικός κι ἀκαλαίσθητος. Ὁ Παλαμάς ἔγραψε πολλά τὰ ἐκθειαστικά γιὰ τὸν Ψυχάρη. Μὰ ποτὲ δὲν τὸν εἶδε σὰ γλωσσικὸ ὑπόδειγμα. Τὸν εἶδε πάντα σὰν κήρυκα τῆς Ἰδέας καὶ τῆς Ἀλήθειας.

«Τὸ ταξίδι μου» εἶναι ἡ ἀφέτηρία τῆς ἐπικυρωμένης νεοδημοτικῆς λογοτεχνίας. Μὰ δὲν εἶναι καὶ τὸ πρότυπό της. Τοῦ χρωστοῦμε τὸν ἀνεμο, ποὺ ἀναρίπισε τὴ μεγάλη φλόγα στὶς ψυχές καὶ στὰ πνεύματα, ποὺ ξύπνησε τὴ δημιουργικὴ ὁρμή, ποὺ προκάλεσε τὴ θαυμαστὴ ἀνθησι τῆς πρώτης ἐποχῆς τοῦ δημοτικισμοῦ. Μὰ εἶναι φανερό, πὼς ὕστερ' ἀπὸ τοὺς πρώτους ἐνθουσιασμούς, ξεσήκωσε καὶ τὴν κριτικὴ ἀντιλογία ὅσων τὸν θαύμαζαν, μολονότι δὲ θέλησαν φανερά νὰ τὸ ξεστομίσουν. Ἄν παραμερίσουμε τὸν ἀξιόλογο, παραληρηματικὸ ὡστόσο Καμπύση καὶ τὸν ἀναξιόλογο κ' ἐπίσης παραληρηματικὸ στὰ πρῶτα του φανερῶματα Κώστα Πασαγιάννη, θὰ ἴδουμε, πὼς κι ὁ πλασμένος ἀπ' ἀρχῆς, γιὰ νὰ σμίξει μαζί του, ὁ Βλαχογιάννης, πῆρε τὸ πνεῦμα τῆς δημοτικῆς καὶ τὸ μπόλιασε μὲ τὸ ρουμελιωτισμὸ τοῦ κ' ἐπλασε μιὰ μορφή λόγου θρεμένη μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ μὲ τὴν ἀνόθευτη δημοτικὴ τῆς Ρούμελης κι ὄχι μὲ τοὺς «γαζεττατζήδες» καὶ τὶς «λαδοεικόνες». Κι ὅσο ἔπεφτε ὁ λαογραφικὸς πυρετὸς κ' ἡ δίψα τῆς ἠθογραφίας, ὅσο ἡ λογοτεχνία μας ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὸ ὑπαιθρο γιὰ νὰ γίνεῖ μιὰ ἔκφραση τῆς πολιτείας, κι ὅσο τὰ πνευματικότερα, τὰ διανοητικότερα στοιχεῖα ἐπικρατοῦσαν, τόσο ἡ ψυχαρικὴ ὀρθοδοξία λύγιζε κι ἀδυνατίζε.

Παράπλευρα τοῦ Βλαχογιάννη ἐζήσαν κ' ἔγραψαν ἄλλοι, ποὺ ὀλοένα καὶ συμπληροῦσαν τὴ δημοτικὴ μὲ τὴν καθαρεύουσα. Τούτους τοὺς «ἐνωτικούς», ποὺ «μίχτους» τοὺς ὀνόμαζε, ὁ Ψυχάρης τοὺς ἔτρεμε. Γιατὶ τὸ ἐνίωθε, πὼς ἀπὸ τὸ μέρος τους, ὁ κίνδυνος εἶταν μεγαλύτερος· ὁ καθαρευουσιάνος εἶναι ὁ ἀντίμαχος· τὸν ἔχεις ἐπισημάνει, τὸν ξέρεις, τὸν πολεμᾶς· μὰ πὼς νὰ πολεμήσεις, τὸ φίλο; Κι ὁ φίλος σοῦ ἀνοίγει τὸ λάκκο. Φαντάζομαι, πὼς πολὺ πικραμένος θὰ πέθανε ὁ Ψυχάρης. Ἐδῶσε κανόνα, ἔδῶσε γλῶσσα· καὶ τὸν κανόνα τὸν ποδοπάτησαν καὶ τὴ γλῶσσα τὴν ἀλλαξομόρφισαν αὐτοὶ ἴσια ἴσια ποὺ θὰ ἔπρεπε ὀλοένα καὶ νὰ τὴ δυναμώνουν, ὀλοένα καὶ νὰ τὴν ὀμορφαίνουν. Ἦρθαν κ' οἱ ἀδιάφοροι· ὅσοι πρόσεχαν μονάχα τὴν ἀτομικὴ τους ἔκφραση νὰ ὀικοδομήσουν καὶ τὴ γλῶσσα δὲν τὴ λογάριάζαν. Κ' οἱ «αἰσθητικοί», ποὺ κυνηγοῦσαν τὴν ἰδιότυπη λέξη, τὴν ἀλλόκοτη φράση, κι ἄς εἶταν μακάρι κι ἀπὸ τὰ σανσκριτικά. Οἱ ἀνευροί, αὐτὰ

τὰ γλωσσικὰ ἀρθρόποδα, ποὺ ἀπιστοῦσαν σὲ ὄλα. Ἐνας κόσμος, ποὺ δὲ βρισκόταν σὲ καμιάν ἀνταπόκριση μὲ ὅσα εἶχε κηρύξει ὁ «δάσκαλος». Ἐβλεπε καὶ τοὺς γλωσσαμύνητες νὰ ξαναζωντανεύουν καὶ νὰ σηκώνουν κεφάλι. Βέβαια, ἡ δημοτικὴ ὀλοένα καὶ καταχτοῦσε ἐδάφη. Μὰ ποιά δημοτικὴ; Ἡ δημοτικὴ τοῦ Παπαντωνίου, νὰ ποῦμε, ἡ πολιτισμένη, ἡ ἀνώδυνη, ἡ δημοτικὴ μὲ τὰ γάντια;

Ὁ χρόνος στάθηκε γιὰ τὸν Ψυχάρη πολὺ σκληρὸς. Ἐλείψε, σὲ πάρα πολλὰ φανερῶματα, τὸ νεῦρο, ἡ δύναμη, τὸ «σθένος». Ἡ γλωσσικὴ συνείδηση κατάντησε μιὰ συνείδηση πολὺ θολή. Καὶ τὸ χειρότερο εἶναι, ποὺ τοῦτο δὲν ἔγινε ὕστερ' ἀπὸ τὸν ὀλοκληρωτικὸ θρίαμβο τῆς δημοτικῆς, ποὺ ἀκόμα τὸν προσδοκοῦμε· ἔγινε, πρὶν ἢ δημοτικὴ πάρει τὴ θέση τῆς ἐπίσημης γλώσσας. Ἄν γινόταν α posteriori, θὰ μπορούσε ν' ἀντιστοιχῆσει καὶ πρὸς κάποια φυσιολογικὴ ἐξέλιξη· γιὰτὶ στεκόμενο νερὸ δὲν εἶναι ἡ γλῶσσα, εἶναι ποτάμι ποὺ τρέχει. Μὰ ἔγινε πρὶν· ἔτσι τὸ γλωσσικὸ χάος μεγάλωσε, ἡ «μιχτὴ» κέρδισε τόπο πολὺ· κ' ἡ «μιχτὴ» εἶναι μιὰ γλῶσσα χωρὶς γραμματικὴ, χωρὶς συνταχτικὸ, μιὰ ἀμορφὴ γλῶσσα, ἱκανὴ νὰ εὐφράνει τὶς ἀδύναμες ψυχές καὶ τὰ νωθρὰ πνεύματα. Ἐξήντα ἔξι χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ «Ταξιδίου» παραδέρνουμε σὲ μιὰ γλωσσικὴ ἀναρχία χωρὶς προηγούμενο· κυκλοφοροῦν οἱ πιδ ἀκαλαίσθητες μορφές τῆς δημοτικῆς· κ' οἱ πιδ ἀναιμικές· κ' οἱ πιδ νόθες. Καὶ τὸ ζήτημα ὀλοένα καὶ προσμένει τὴ λύση του, ποὺ ὀλοένα καὶ μακρινότερη φαίνεται. Βέβαια, τὸ πνεῦμα τῆς δημοτικῆς ὅσο πάει κι ἀπλώνεται· μὰ κ' ἡ σωστή, ἡ ἀκέρια δημοτικὴ ὅσο πάει καὶ κολοβώνεται· ἡ συνείδηση τῆς γλώσσας χαλαρότερη γίνεται. Τὴν ὥρα τούτη, ἐξὸν ἀπὸ ἐλάχιστους, ὅσοι γράφουν, ὅσοι συνεχίζουν τὴ λογοτεχνικὴ παράδοση τοῦ δημοτικισμοῦ, τὸ νου τους στὴ γλῶσσα δὲν τὸν ἔχουν· κι ὡστόσο, ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ ὀργανὸ τους καὶ τὸ ὕλικό τους, εἶναι ἡ ὀποδομὴ τῆς ἔκφρασης. Εἶπαμε πὼς ὁ καλλιτέχνης γράφοντας τὴ γλῶσσα δὲν τὴ συλλογιέται, γιὰτὶ τὴν ἔχει στὶς φλέβες του. Ὄχι γιὰτὶ δὲν τὴ λογαριάζει καθόλου. Ἡ γλῶσσα τῆς πρώτης ἐποχῆς τοῦ δημοτικισμοῦ εἶταν γεμάτη χυμούς· μπορεῖ νὰ εἶταν τραχιὰ κι ἀπλαστὴ σὲ πολλὰ ἀκόμη· μὰ δὲν τῆς ἔλειπε κάποιο μεγαλεῖο. Σήμερα σπανιότατα δρασκελίζει τὰ σύνορα μιᾶς φιλικῆς συνομιλίας. Εἶναι μιὰ δημοτικὴ χωρὶς νύχια καὶ δόντια. Καὶ συχνὰ μιὰ στρωτὴ, δηλαδὴ μιὰ πολὺ νοικοκυρεμένη δημοτικὴ.

Ὁ Ψυχάρης πίστευε, καὶ πολὺ σωστά, πὼς γλῶσσα χωρὶς γραμματικὴ δὲν ὀπάρχει. Θέλησε νὰ δώσει μιὰ γραμματικὴ στὴ δημοτικὴ. Ἐπεσε στὴν ὀπερβολή. Τοῦτο εἶναι ποὺ τοῦ κατηγοροῦμε κῶ.

ριότατα: ἡ ὑπερβολή. Κι ὄχι μονάχα στὴ σύνθεση τῆς γραμματικῆς· σὲ ἄλλα πολλά. Θὰ πρέπει, ὥστόσο, νὰ εἴμαστε δίκαιοι. Ἀπὸ τὸν Ψυχάρη καὶ πέρα ἀρχίζουν οἱ δημοτικιστικὲς γραμματικὲς σπουδές. Ἡ γραμματικὴ τοῦ εἶταν μιὰ ἀρχή. Ὁλόγυρά του καὶ ὑστερότερα τοῦ οἱ γλωσσολόγοι, οἱ γραμματικοὶ τῆς δημοτικῆς πλήθυναν. Ἐγραψε ὁ Βλαστός τὴ σύντομή του γραμματικὴ σὰν ἕνα πρῶτο βοήθημα. Ὁ Φιλήντας, ὁ ἀκάματος αὐτοσχέδιος γραμματικός. Ἦρθε μιὰ μεγάλη μορφή, ὁ Μανόλης ὁ Τριανταφυλλίδης. Ἦρθε ὁ Τζάρτζανος μὲ τὸ πολυτιμότερο συντακτικὸ τοῦ. Ἡ ζωντανὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ ἔγινε ἀντικείμενο φωτισμένης ἔρευνας. Ὁ ὁμωσμένος πολέμιος τοῦ Ψυχάρη, ὁ Χατζιδάκις, πρόσφερε ἀνυπολόγιστες ὑπηρεσίες στὴ γλωσσολογικὴ ἔρευνα τῆς δημοτικῆς. Οἱ ξένοι, ὁ Pernot, ὁ Krumbacher, οἱ ἄλλοι. Δημιουργήθηκε μιὰ νέα λογοτεχνικὴ παράδοση στὴ δημοτικὴ. Καὶ μιὰ ἐπιστῆμη τῆς δημοτικῆς. Ὅλα τοῦτα δὲ χρωστιοῦνται, βέβαια, στὸν Ψυχάρη καὶ μόνο. Μὰ καὶ τίποτε ἄλλο, ἂν δὲν κατόρθωσε ὁ Ψυχάρης, τὸ ὅτι ἐνίωσε τὸ μήνυμα τῶν καιρῶν καὶ τὸ μήνυμα τοῦτο τόκαμε πίστη καὶ διδαχὴ καὶ πεπρωμένο ζωῆς εἶναι πράμα, ποῦ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ τοῦ τὸ λησμονήσουμε. Τὸ μεγάλο δυστύχημα εἶναι, ποῦ τὸ ἔθνικό, τὸ ἱερότατο ζήτημα τῆς δημοτικῆς τὸ πῆρε ἡ πολιτικὴ στὰ χέρια τῆς. Ἡ πολιτικὴ εἶναι ὑπόνομος. Καὶ τὸ ἀσιπλότερο ἂν πέσει μέσα τῆς, φυσικὰ θὰ σπιλωθεῖ καὶ ἀνεπανόρθωτα. Τοῦτο δὲ θέλει νὰ πεῖ, πὼς δὲν ὑπάρχουν ἀσιπλοὶ ἄνθρωποι τῆς πολιτικῆς ἐνέργειας. Μὰ πὼς ὑπάρχει καὶ μιὰ ἀτμόσφαιρα, ἕνα κλίμα, αὐτὸς ὁ φριχτὸς πολιτικὸς ὑπόκοσμος, ποῦ περιζώνει μονομιᾶς τὸν ἀσιπλο καὶ, χωρὶς κι ὁ ἴδιος νὰ τὸ νιώσει, τὸν μεταμορφώνει

σὲ ὄργανό του. Ἡ γλῶσσα εἶναι μιὰ ὑπόθεση ἔξω καὶ πάνου ἀπὸ τὰ κόμματα. Ἡ συνάρτησή τῆς μὲ τὴν πολιτικὴν στάθηκε ἡ δεινότερη συμφορὰ τῆς.

Ἀντιφέρομαι γιὰ πολλὰ τοῦ Ψυχάρη, καθὼς ὀλοφάνερα τὸ δείχνει, ἄλλωστε, τὸ μικρὸ τοῦτο μελέτημα, ὅπου προσπαθῶ νὰ συγκεντρώσω, διότι ἔχω ἴσαμε τώρα στοχασθεῖ γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ γιὰ τὸ ἔργο του. Μὰ δὲ μπορῶ καὶ νὰ μὴ σταθῶ μὲ κάποια στοργὴ ἀντικρῦ του. Θερμόαιμος, εὐφάνταστος, ματαιόδοξος, στάθηκε, ὥστόσο, ἕνας κήρυκας κ' ἕνας δουλευτής. Ἐγραψε χιλιάδες σελίδες. Τ' ὄνομά του, θὰ μείνει ἀξεχώριστα πάντα συνδεδεμένο μὲ τὴν ἔθνική μας ἀναγέννηση. Ὁ Παλαμάς κι ὁ Ψυχάρης, δυὸ ἄνθρωποι τόσο διαφορετικοί, μοιράστηκαν τὴ δόξα μιᾶς νεοελληνικῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὸ 1890 ἴσαμε τὸ 1920. Τριάντα χρόνια, γεμάτα ἔθνικες περιπέτειες. Συμβόλισαν τὴν ἀνάταση, τὸ φωτισμό, τὴν ἀνοιχτομυαλιά, μιὰ μορφή πολιτισμοῦ. Ὁ Ψυχάρης δόθηκε στὸ σαρκασμὸ καὶ στὸν ἐξευτελισμὸ καὶ στὴ γενικὴ κατακραυγὴ. Ὁ Παλαμάς στάθηκε φρονιμότερος. Ἀλλῆ ἰδιοσυγκρασία. Ὁ Πα-

Ὁ Ψυχάρης ἡλικιωμένος

λαμάς εἶταν ὁ στοχαστικότερος, ὁ πολὺ στοχαστικότερος, ὁ Ψυχάρης ὁ νεανικότερος. Ὑπῆρξαν κ' οἱ δυὸ μιὰ διαμαρτυρία. Ἴσως καὶ νὰ εἶναι ἄρκετὸ νὰ μὴν εἶναι κανεὶς τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ διαμαρτυρία. Μιὰ φωνὴ πρὶν ἀπὸ τὴ σιωπὴ. Τὴ στιγμὴ μάλιστα, ποῦ κυβερνοῦν τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου οἱ τὰ φαῖά φοροῦντες τοῦ Καβάφη. Ὁ Ψυχάρης, ἔστω κι ἀπὸ μακριά, ἔζησε τὴν τραγωδίαν τοῦ ἀνθρώπου ποῦ τοῦ ρίχνονται οἱ τὰ φαῖά φοροῦντες. Τὴν ἔζησε κι ὁ Παλαμάς, ἀκοπότερα, σὲ βαθμὸ μικρότερο. Τὸν ἔβριζαν, ἔβριζε κι ὁ Ψυχάρης. Αὐτὸ δὲν εἶναι, λύση. Τὸ ν' ἀποφασίζεις νὰ βρῖσεις εἶναι,

βέβαια, πολὺ χειρότερο ἀπὸ τὸ νὰ σὲ βρί-
ζουν. Ἀπὸ τὴ μέρα ποὺ τύπωσε «Τὸ ταξί-
δι μου» ἴσαμε τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο
καὶ παραπέρα βρισκόταν πάντα στὸ προσ-
κῆνιο. Αὐτὸς ὁ αἰρετικὸς γιὰ πολλοὺς εἶταν
μιὰ σκέψη γιὰ ὄλους. Εἶμαι βέβαιος, πὼς κ'
οἱ καλόπιστοι ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς του θαρχό-
ταν στιγμὴ, ποὺ θ' ἀναρωτιούνταν: «μήπως
ἔχει δίκιο ὁ Ψυχάρης;». Γιατὶ ὁ Ψυχάρης
εἶχε δίκιο. Μόνο ποὺ δὲν τὸ ὑπεράσπιζε
πάντα μὲ τὸν ἀρμόδιο τρόπο. Ὁ στόχα-
σμός του εἶταν καθαρὸς. Θολὴ εἶταν ἡ
πραγμάτωση. Σ' ὀλάκερο τὸ ἔργο τοῦ Ψυ-
χάρη γίνεται αἰσθητὸς αὐτὸς ὁ ὀδυνηρὸς
διχασμὸς ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ τὴν
πράξη. Πολλὲς φορές μᾶς δίνει τὴν ἐντύ-
πωση τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ πριονίζει τὸ κλα-
δί, ὅπου βρίσκεται ἀνεβασμένος. Ἄν εἶταν
λιγότερο αἰσθηματικὸς τύπος, δηλαδὴ λι-
γότερο παράφορος, θὰ ἔμενε πιστότερος
στὴν καλλιτεχνικὴ ἢ στὴν ἐπιστημονικὴ
ὀρθοδοξία. Γιὰ τοῦτο ἔλαχε συχνὰ πυκνά
νάχει, στὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης, ὄχι τῆς
τυφλῆς πολεμικῆς, δίκιο ὁ Χατζιδάκις. Γιὰ
τοῦτο κ' ἐμεῖς τοῦ ἀντιφερόμαστε σήμερα
στ' ὄνομα τῆς αἰσθητικῆς ἀρτίωσης τοῦ
ἔργου. Ὁ Ψυχάρης, ἀπληστος πάντα, θέ-
λησε νὰ καταχτήσῃ περιοχές, ποὺ δὲν τοῦ
εἶταν ἄμεσα προσιτές: τὸ λυρικὸ ποίημα,

τὸ διήγημα, τὸ μυθιστόρημα, τὸ θέατρο.
Ἐνας αὐτὸς προσπάθησε ν' ἀναπληρώσει
πολλοὺς. Εἶταν πλασμένος γιὰ τὴ μελέτη
καὶ γιὰ τὴ διδαχὴ. Αὐτὸς τοῦ εἶταν ὁ
προορισμένος ρόλος. Μακάριοι ὅσοι κα-
τορθώνουν ν' ἀναγνωρίσουν τὸν ἑαυτὸ
τους. Ὁ Ψυχάρης μέθυσε ἀπὸ ὅ,τι ἀπο-
καλύφθηκε μέσα του. Δὲν κοίταξε παρα-
πέρα.

Σήμερα, ὕστερ' ἀπὸ τόσα χρόνια, εἶ-
ναι σημεῖο ἀντιλεγόμενο. Οἱ τὰ φαιὰ φο-
ροῦντες ξεσηκώθηκαν καὶ πάλι γύρω του.
Σκυλεύουν τὸ πτώμα του. Ἐμεῖς, ἀκόμα
κι ὅσοι δὲν πιστεύουμε πέρα γιὰ πέρα
στὸν Ψυχάρη, μὰ πιστεύουμε πέρα γιὰ πέρα
στὸ δημοτικισμό, δὲ μπορούμε παρὰ νὰ
νιώσουμε βαθύτατη θλίψη καὶ νὰ ποῦμε ἄλ-
λη μιὰ φορά, πὼς βαρύτερος εἶναι ὁ κλη-
ρὸς τοῦ πνευματικοῦ δημιουργοῦ στὸν τόπο
μας. Χρειάζεται ἕνας καθημερινός, σιωπηλὸς
καὶ τραγικὸς ἥρωισμὸς, γιὰ ν' ἀντιμετω-
πίζει ὅλες τὶς ἐνάντιες δυνάμεις, τοὺς τυ-
φλοὺς, τοὺς κακόπιστους, τοὺς αἰώνια
καθυστερημένους, τοὺς ἄζωους καὶ τοὺς
ἄχαρους, αὐτὰ τὰ χλομά καὶ στυγνὰ προ-
σωπεῖα τῆς ψυχικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς
ἐρημιᾶς.

Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

*Εδὼ μέσα ζη πάντα
μαζί σας ο φίλος
σας ο Ψυχάρης.*

[Ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα ποὺ εἶναι χαραγμένα στὸ μνημεῖο τοῦ Ψυχάρη]